

VỀ MỘT SỐ LUẬN ĐIỂM CỦA CHỦ NGHĨA MÁC TRONG KỶ NGUYÊN SỐ

Tiếp theo số 571 (9/2025)

★ GS, TS TRẦN THỌ ĐẠT

Đại học Kinh tế Quốc dân

- **Tóm tắt:** Dựa trên nền tảng lý luận của chủ nghĩa Mác, bài viết tiếp cận kỷ nguyên số, phân tích cách thức giá trị thặng dư hiện nay, chỉ ra xu hướng tập trung quyền lực nền tảng và bất bình đẳng toàn cầu đang ngày càng sâu sắc, đề xuất một số định hướng giải pháp để quan hệ sản xuất số được tổ chức lại.
- **Từ khóa:** chủ nghĩa Mác trong kỷ nguyên số; chủ nghĩa tư bản dữ liệu; giá trị thặng dư; kinh tế nền tảng; lao động miễn phí; bóc lột thuật toán; dữ liệu cộng đồng; hạ tầng kỹ thuật số.

TikTok - tư bản hóa thời gian chú ý và thuật toán gây nghiện

TikTok tiêu biểu cho làn sóng mới của các nền tảng kỹ thuật số, nơi “thời gian chú ý” (attention time) trở thành tài nguyên sản xuất trung tâm. Không giống mô hình mạng xã hội dựa trên kết nối bạn bè, TikTok vận hành thông qua hệ thống đề xuất nội dung mạnh mẽ dựa trên phân tích tức thời: tương tác trong vài giây đầu, tần suất vuốt/ngừng video, thậm chí cả biểu cảm gương mặt khi camera mở. Dưới phân tích mácxít, người dùng TikTok không chỉ là người tiêu dùng nội dung mà còn là những “công nhân huấn luyện thuật toán”, cung cấp đầu vào cho hệ thống AI mà họ không kiểm soát cũng như không được chia lợi nhuận. Thuật toán của TikTok được thiết kế để kéo dài thời gian sử dụng ứng dụng, từ đó tối đa hóa giá trị thặng dư dưới hình thái đặc biệt - lao động chú ý (attention labor). Cấu trúc này cùng

cổ một dạng bóc lột mới, nơi năng suất lao động được đo bằng giây phút người dùng bị “giữ chân” trên nền tảng.

Phân tích bốn nền tảng công nghệ lớn cho thấy rõ ràng dữ liệu đã trở thành tư liệu sản xuất trung tâm trong chủ nghĩa tư bản kỹ thuật số. Người dùng - vốn không được trả lương và không sở hữu dữ liệu họ tạo ra - đang bị bóc lột như những lao động vô hình, phục vụ cho quá trình tích lũy tư bản mới. Các nền tảng công nghệ hiện đại không chỉ kiểm soát thị trường, mà còn tái định nghĩa tư liệu sản xuất, quan hệ lao động và hình thức tích lũy tư bản trong kỷ nguyên số.

2.4. Giải pháp hướng đến chuyển hóa quan hệ dữ liệu

Trên cơ sở cấu trúc quyền lực của chủ nghĩa tư bản số đã được phân tích, các mô hình thay thế, đã được đề xuất, không chỉ nhằm sửa chữa những sai lệch về mặt phân phối lợi ích, mà còn hướng tới một hình thái tổ chức xã hội

mới, nơi dữ liệu không còn là công cụ của kiểm soát và tích lũy tư nhân, mà được tái cấu trúc để phục vụ lợi ích cộng đồng và dân chủ hóa công nghệ.

Một là, xây dựng mô hình dữ liệu cộng đồng (Data Commons)

Một trong những giải pháp tiên phong được giới học giả chủ nghĩa Mác số đề xuất là xã hội hóa dữ liệu, coi dữ liệu không phải là tài sản tư hữu độc quyền mà là một dạng tài sản công cộng cần được chia sẻ, quản trị và sử dụng vì lợi ích xã hội. Theo đó, mô hình Data Commons ra đời như một thực thể trung gian giữa nhà nước và thị trường, với những nguyên tắc cơ bản: dữ liệu phải được thu thập và chia sẻ một cách minh bạch; quyền sở hữu và quản trị dữ liệu thuộc về

cộng đồng- có thể là địa phương, nhóm ngành nghề hoặc liên minh xã hội và mục tiêu sử dụng dữ liệu là để phục vụ phúc lợi cộng đồng, chứ không phải lợi nhuận tư nhân.

Ứng dụng thực tiễn của mô hình này đã bắt đầu xuất hiện. Chẳng hạn, thay vì để các bệnh viện tư kiểm soát dữ liệu y tế, các tổ chức độc lập do người dân hoặc chính quyền địa phương ủy quyền có thể đảm nhận vai trò quản lý và chia sẻ dữ liệu y tế phục vụ cho nghiên cứu cộng đồng. Tương tự, dữ liệu giao thông đô thị có thể được mở truy cập cho các startup địa phương phát triển giải pháp di chuyển xanh, thông minh và tiết kiệm năng lượng. Mô hình Data Commons chính là bước đầu tiên trong tiến trình tái cấu trúc quan hệ sản xuất dữ liệu:

từ mô hình tư hữu tư bản sang mô hình tập thể hóa mang tinh thần dân chủ.

Hai là, công nhận và bảo vệ lao động số

Nếu lao động công nghiệp thế kỷ XIX từng phải đấu tranh gian khổ để được thừa nhận quyền lợi - từ quyền nghỉ ngơi, bảo hiểm, đến quyền tham gia công đoàn - thì trong thế kỷ XXI, một cuộc đấu tranh mới đang dần hình thành: đó là công nhận và luật hóa lao động số. Trong một thế giới nơi mỗi cú nhấp chuột, mỗi

lượt xem video hay mỗi giây thời gian chú ý đều có thể tạo ra giá trị cho nền tảng, thì rõ ràng, người dùng không chỉ là “người tiêu dùng” mà còn là một dạng người lao động vô hình. Tuy nhiên, hình thức lao động này chưa được pháp lý công nhận, cũng như không nhận được bất kỳ chia sẻ nào từ giá trị

thặng dư được tạo ra. Vì vậy, một số đề xuất cụ thể đã được đưa ra để bảo vệ quyền lợi của người lao động kỹ thuật số. Chẳng hạn, mô hình “Data Dividend” được đề xuất tại California, Mỹ, kêu gọi các nền tảng công nghệ chia sẻ một phần doanh thu quảng cáo cho người dùng - dựa trên mức độ đóng góp dữ liệu cá nhân của họ. Một mô hình tiến bộ hơn là “Universal Basic Data Income (UBDI)”, mở rộng khái niệm thu nhập cơ bản để bao hàm cả phần giá trị do dữ liệu cá nhân tạo ra. Đồng thời, cần thiết lập các cơ chế định giá dữ liệu cá nhân minh bạch, bảo đảm rằng người dùng có quyền biết và kiểm soát giá trị mà dữ liệu của họ tạo ra.

Ba là, phá vỡ độc quyền nền tảng và cải cách thể chế số

Trên cơ sở cấu trúc quyền lực của chủ nghĩa tư bản số đã được phân tích, các mô hình thay thế, đã được đề xuất, không chỉ nhằm sửa chữa những sai lệch về mặt phân phối lợi ích, mà còn hướng tới một hình thái tổ chức xã hội mới, nơi dữ liệu không còn là công cụ của kiểm soát và tích lũy tư nhân, mà được tái cấu trúc để phục vụ lợi ích cộng đồng và dân chủ hóa công nghệ.

Một trong những nguy cơ lớn nhất của chủ nghĩa tư bản dữ liệu là sự tập trung quyền lực vào tay một số ít nền tảng toàn cầu. Các tập đoàn như Google, Meta, Amazon đang kiểm soát không chỉ dòng dữ liệu người dùng, mà cả cơ sở hạ tầng thiết yếu của đời sống số: từ công cụ tìm kiếm, truyền thông xã hội, thương mại điện tử cho đến lưu trữ đám mây và trí tuệ nhân tạo. Sự tích tụ quyền lực này đang dần hình thành một hình thái tư bản siêu độc quyền, đe dọa đến không gian dân chủ, cạnh tranh lành mạnh và quyền riêng tư cá nhân.

Để phá vỡ thế độc quyền đó, cần có những cải cách thể chế mạnh mẽ. Trước hết, cần tách biệt quyền sở hữu nền tảng và quyền khai thác dữ liệu, tương tự mô hình từng được áp dụng với lĩnh vực ngân hàng và chứng khoán nhằm giảm xung đột lợi ích. Thứ hai, cần ép buộc các nền tảng mở và chuẩn hóa giao diện dữ liệu để tạo điều kiện cho các đối thủ nhỏ hơn tham gia thị trường. Cuối cùng, cần thành lập các tổ chức kiểm toán thuật toán độc lập, nhằm bảo đảm rằng các hệ thống đề xuất nội dung hoặc quyết định tự động không vi phạm quyền con người hoặc thiên vị một cách có hệ thống. Đây không chỉ là cải cách kỹ thuật, mà là một yêu cầu chính trị mới của thời đại kỹ thuật số - dân chủ hóa dữ liệu như một điều kiện tiên quyết để duy trì công bằng xã hội.

Bốn là, hướng tới mô hình hậu tư bản: tương lai kỹ thuật số mới

Với tư duy phê phán sâu hơn, các học giả như Nick Srnicek và Christian Fuchs đã hình dung về một mô hình “hậu tư bản kỹ thuật số”, nơi quan hệ sản xuất dữ liệu được tổ chức lại dựa trên nền tảng bình đẳng và công lý. Trong mô hình này, dữ liệu, thuật toán và nền tảng không còn là công cụ tối đa hóa lợi nhuận tư nhân, mà được vận hành như hàng hóa công

cộng, do cộng đồng kiểm soát và hướng tới lợi ích xã hội. Công nghệ sẽ phục vụ nhu cầu thiết yếu như giáo dục, y tế, nhà ở thay vì bị bóp méo để kích thích hành vi gây nghiện và tiêu dùng vô độ. Người dân trong xã hội hậu tư bản kỹ thuật số không chỉ là đối tượng bị phân tích, mà trở thành chủ thể tự trị trong việc kiểm soát dữ liệu và nền tảng họ sử dụng. Họ vừa là người tạo ra giá trị (qua hành vi, kiến thức, nội dung), vừa là người tham gia quản lý quá trình phân phối giá trị đó. Đây là một tầm nhìn đầy tham vọng, nhưng cần thiết, cho tương lai, nơi quan hệ sản xuất kỹ thuật số được tổ chức lại theo tinh thần tập thể, dân chủ và tiến bộ, đúng như lý tưởng ban đầu của chủ nghĩa Mác.

3. Kết luận

Sự trỗi dậy mạnh mẽ của nền kinh tế số trong thế kỷ XXI đã làm đảo lộn nhiều định đề kinh điển của kinh tế chính trị học truyền thống. Nếu trong thời đại công nghiệp, tư liệu sản xuất cốt lõi là máy móc, đất đai và lao động vật chất, thì trong kỷ nguyên kỹ thuật số, dữ liệu đã vươn lên vị thế trung tâm của quá trình tạo giá trị⁽⁴⁾. Không còn chỉ là một “tài nguyên” thụ động, dữ liệu ngày nay là nền tảng của các chuỗi tích lũy tư bản mới - vận hành qua thuật toán, thời gian chú ý và hành vi người dùng. Sự chuyển dịch này không chỉ đơn thuần là thay đổi công nghệ, mà là tái cấu trúc căn bản các quan hệ sản xuất, theo chiều hướng tập trung quyền lực vào tay một thiểu số nền tảng toàn cầu.

Dưới lăng kính của chủ nghĩa Mác số, bài viết đã phân tích sự chuyển hóa ấy không thể tách rời khỏi những hình thức bóc lột mới tinh vi hơn, vô hình hơn, nhưng không kém phần hiệu quả. Người dùng kỹ thuật số không còn đơn thuần là “khách hàng” được phục vụ, mà

ngày càng trở thành những “lao động không lương”, những người sản xuất ra dòng dữ liệu liên tục giúp huấn luyện thuật toán, điều hướng hành vi tiêu dùng và tối ưu hóa lợi nhuận cho các nền tảng. Trong trật tự mới của chủ nghĩa tư bản dữ liệu, giá trị thặng dư không chỉ đến từ lao động vật lý mà còn từ hành vi trực tuyến, sự tương tác xã hội, và cả sự chú ý bị khai thác. Qua phân tích thực tiễn từ các tập đoàn công nghệ như Facebook (Meta), Google, Amazon và TikTok, một hình thái tư bản mới đang hiện rõ: nơi hạ tầng kỹ thuật số thay thế nhà máy, thuật toán thay thế giám sát viên, và sự lệ thuộc vào dữ liệu tạo ra một hình thái quyền lực tập trung chưa từng có. Trong mô hình này, người tiêu dùng, nhà bán lẻ, nhân viên logistics và cả người sáng tạo nội dung đều bị cuốn vào một hệ thống vận hành dựa trên bóc lột phân tán nhưng kiểm soát tập trung.

Tuy nhiên, chủ nghĩa Mác số không dừng lại ở phân tích phê phán. Kế thừa nền tảng lý luận của Mác cổ điển và được làm mới bởi các học giả đương đại như Christian Fuchs, Nick Srnicek, Tiziana Terranova và Ulises Mejias, trường phái này đã phát triển thành một hệ hình tư duy có sức lý giải, phản biện và kiến tạo. Các đề xuất như mô hình dữ liệu cộng đồng (Data Commons), cổ tức dữ liệu (Data Dividend), thu nhập cơ bản từ dữ liệu (UBDI), hay kiểm soát và minh bạch hóa thuật toán không chỉ nhằm sửa chữa các bất công hiện tại, mà còn mở ra viễn cảnh tái thiết toàn bộ cấu trúc quyền lực kỹ thuật số.

Trong một thế giới đang ngày càng bị định hình bởi dữ liệu, thuật toán và trí tuệ nhân tạo, thách thức đặt ra không chỉ là làm chủ công nghệ, mà còn là tái định hình các quan hệ sản xuất số - để bảo đảm rằng tiến bộ công nghệ

không trở thành công cụ tái sản xuất bất bình đẳng. Việc phát triển các thể chế công bằng, dân chủ và bền vững về quản trị dữ liệu chính là nền tảng của một xã hội hậu tư bản có tính nhân văn. Đây không chỉ là nhiệm vụ của các nhà lý luận mácxít, mà là một thách thức toàn cầu mang tính đạo đức, chính trị và sinh tồn của loài người trong thế kỷ XXI. Chỉ khi nào dữ liệu được giải phóng khỏi mô hình tích lũy tư bản khép kín và được tái cấu trúc như một tài sản công, chúng ta mới có thể hình dung và kiến tạo một tương lai kỹ thuật số, nơi con người là trung tâm, không phải là công cụ □

Ngày nhận: 25-6-2025; Ngày bình duyệt: 12-9-2025;

Ngày duyệt đăng: 22-10-2025.

Email tác giả: tranthodat@neu.edu.vn

(4) Xem N.Srnicek: *Platform capitalism*, Polity Press, 2017.

Tài liệu Tham khảo

1. C.Fuchs: *Digital Labour and Karl Marx*, Routledge, 2014.
2. C.Fuchs: *Communicative Socialism/Digital Socialism*, Triple C: Communication, Capitalism & Critique 18 (1): 1–285, Published open access: Special Issue: Communicative Socialism/Digital Socialism, 2020, edited by Christian Fuchs.
3. C.Fuchs: *Social Media: A Critical Introduction*, Sage, 2021, third edition.
4. D.Harvey: *The new imperialism*, Oxford University Press, 2003.
5. T.Terranova: *Free labor: Producing culture for the digital economy*, Social Text, 2020, 18(2), 33–58. https://doi.org/10.1215/01642472-18-2_63-33.
6. Zuboff: *The age of surveillance capitalism: The fight for a human future at the new frontier of power*, Public Affairs, 2019.